

Abu'l-Hasan Khan Foroughi: Reviver of the Spiritual Kinship and the Iranian Educational Ethos

Hasan Hasanzadeh¹ | Reza Mahoozi²

1. Corresponding Author, PhD Candidate in Cultural Policy, Department of Cultural Studies, Institute for Cultural and Social Studies, Ministry of Science, Research and Technology, Tehran, Iran.
2. Professor of Philosophy, Institute for Cultural and Social Studies, Ministry of Science, Research and Technology, Tehran, Iran.

Corresponding author: hhasanzade61@gmail.com

Article Information

Research Paper

Vol: 1
No: 2
P: 13-30
Received: 2025-09-21
Revised: 2025-12-10
Accepted: 2025-12-10
Published: 2025-12-11

Cite this Article:

Hasanzadeh, Hasan & Mahoozi, Reza. (2025). Abu'l-Hasan Khan Foroughi: Reviver of the Spiritual Kinship and the Iranian Educational Ethos. *Journal of Theology and Spiritual Health* 1(2): 13-30.

Publisher: Hakim Sabzevari University

The Author(s) retain
the copyright and full
publishing rights

Abstract

This study investigates the intellectual legacy of Abu'l-Hasan Foroughi—one of the distinguished figures of modern Iranian intellectual and cultural history—through thematic analysis. Across his scholarly writings and cultural activities, the overarching theme of “spiritual kinship” and the “revival of the Iranian educational spirit” is strongly present. Drawing on Iran’s cultural heritage—particularly literature, the arts, classical learning, and religious traditions—Foroughi emphasized the necessity of reconnecting Iranian identity with the scientific and civilizational achievements of the modern world. In his view, genuine Iranian education emerges when individuals are nurtured through national literature, authentic arts, rational and religious sciences, and Islamic teachings, while simultaneously becoming familiar with modern civilization. This article demonstrates that Foroughi’s conception of spiritual kinship and the Iranian educational spirit is grounded in several key components: the centrality of literature in cultivating intellectual and moral faculties, the role of arts and architecture in shaping the Iranian educational ethos, the significance of classical sciences as the wellspring of Iranian intellectual life, the importance of Qur’anic teachings in forming the moral and spiritual foundations of education, the necessity of cultural exchange with other world civilizations, and Iran’s enduring civilizational absorptive power. The study further shows that Foroughi sought to revive the Iranian educational spirit through an organic synthesis of tradition and modernity.

Keywords: Abu'l-Hasan Foroughi, Iranian Education, Cultural Identity Revival, Modernity, Religion, Thematic Analysis

Extended Abstract

1. Problem Statement

Among the cultural and scholarly figures of modern Iran, Mirza Abu'l-Hasan Khan Foroughi—son of Mohammad-Hossein Foroughi (Zokā'-ol-Mol'k I)—occupies a significant position and played an influential role in Iran's educational transformations and intellectual environment. One of his most important writings is the article "*Primary Education and Higher Learning Alike*," written in response to a debate—launched by *Āyandeh* magazine in 1925–26—on whether primary or higher education should be prioritized. This debate provided an opportunity for Foroughi to articulate an idea for which he must be regarded as one of the principal theorists in modern Iran: the revival of the Iranian educational spirit.

In contrast to many intellectuals of his time, Foroughi stressed the importance of returning to the epistemic foundations of Iranian civilization—particularly its religious dimension—and reviving the works of numerous thinkers who shaped Iran's intellectual and civilizational traditions. He also insisted on reclaiming the spiritual dimensions of Iranian moral and cultural conduct as the distinguishing hallmark of Iranian identity vis-à-vis the West. Throughout his life—from his administrative and teaching roles in *Dār-ol-Mo'allemin*, *Dār-ol-fonun*, and the University of Tehran to private teaching sessions at his home—he devoted himself to explicating these concerns and passing them on to younger generations.

Foroughi's ideas—especially regarding education, culture, and social development—not only possess historical significance but also offer substantial potential for informing policy design aimed at enhancing the spiritual well-being of society. The central question of this study concerns the theoretical foundations and components upon which spiritual well-being and the Iranian educational spirit rest in the thought of this important yet under-studied modern Iranian intellectual.

2. Method

This article employs thematic analysis to examine Foroughi's writings and lectures. Due to its theoretical flexibility and capacity to extract meaningful patterns across textual sources, this method enabled the identification and organization of themes associated with spiritual kinship and the Iranian educational spirit. Its step-by-step structure also facilitated rigorous documentation and strengthened the reliability of findings, which aligns with the study's objective of clarifying the generative foundations of this concept in Foroughi's thought.

Among various modes of thematic analysis, the theme-network approach was adopted. Data were extracted from Foroughi's books and articles and, following coding, were categorized into six subthemes under one overarching theme.

3. Findings and Results

The findings indicate that six major thematic clusters constitute the backbone of Foroughi's understanding of Iranian education:

1. The foundational role of literature in cultivating intellectual and spiritual faculties;
2. The significance of Iranian art and architecture as embodiments of aesthetic sensibility and civilizational identity;
3. The status of classical sciences and learning as Iran's rational and philosophical reservoir;
4. The function of Qur'anic teachings and religious knowledge in elevating personal and collective ethics;
5. The necessity of cultural exchange and dialogue with other world civilizations;
6. Iran's strong civilizational absorptive capacity, especially in relation to neighboring peoples and historical conquerors.

Accordingly, the conceptual structure of the "Iranian educational spirit" emerges directly from these themes, distilled from Foroughi's lectures and writings.

Foroughi viewed Iranian education as a multidimensional process shaped by the interaction of reason, ethics, beauty, spirituality, and historical experience. For him, literature was not merely linguistic artistry but a means of cultivating precision, emotional refinement, and reflective capacity. Iranian art and architecture symbolized the nation's spiritual coherence, aesthetic creativity, and historical continuity. Classical sciences—including philosophy, logic, literary scholarship, and religious studies—provided epistemic grounding for a measured engagement with modernity. Qur'anic teachings, especially in his later works, served as a guide for completing the spiritual and ethical dimensions of the human personality. Cultural exchange—rooted in a confident Iranian identity—was a necessary strategy for intellectual advancement, educational development, and the promotion of societal spiritual well-being. Meanwhile, Iran's civilizational absorptive power mitigated fears of cultural dissolution.

Based on these findings, Foroughi's intellectual system fulfills three major functions in reconstructing the Iranian educational spirit:

1. Revivalist Function: Recovering authentic civilizational layers in literature, art, wisdom, and religion;
2. Balancing Function: Mediating between historical heritage and modern intellectual achievements, avoiding the tradition/modernity dichotomy;
3. Inter-civilizational Function: Emphasizing dialogue, exchange, and Iran's participation in addressing universal human concerns through cultural self-confidence and the enhancement of communal spiritual values.

4. Acknowledgement & Funding

- The manuscript did not receive a grant from any organization.

5. Conflict of Interest

- The authors declare no conflict of interest.

6. Author contribution

All authors share equal responsibility for the content of this paper.

Hasan Hasanzadeh; Email: hhasanzade61@gmail.com; ORCID: <https://orcid.org/0009-0008-6454-3852>

Reza Mahoozi; Email: mahoozi@iscs.ac.ir; ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3371-0829>

ابوالحسن خان فروغی، احیاگر رویکرد خویشی معنوی و روح تربیت ایرانی

حسن حسن‌زاده^۱، رضا ماحوزی^۲

۱- نویسنده مسئول، دانشجوی دکتری سیاست‌گذاری فرهنگی، گروه مطالعات فرهنگی، مؤسسه مطالعات فرهنگی و اجتماعی وزارت علوم، تحقیقات و فناوری، تهران، ایران.

۲- استاد فلسفه، مؤسسه مطالعات فرهنگی و اجتماعی وزارت علوم، تحقیقات و فناوری، تهران، ایران.

نویسنده مسئول: hhasanzade61@gmail.com

چکیده

این پژوهش با هدف واکاوی اندیشه‌های ابوالحسن فروغی، یکی از چهره‌های برجسته روشن‌فکر و فرهنگی تاریخ معاصر ایران با روش تحلیل مضمون انجام شده است. در آثار و فعالیت‌های علمی و فرهنگی فروغی، مضمون فراگیر «خویشی معنوی» و «احیای روح تربیت ایرانی» برجسته است. او با تکیه بر میراث فرهنگی ایران، به‌ویژه در حوزه‌هایی چون ادبیات، هنر، معارف قدیمه و دیانت، بر ضرورت پیوند میان هویت ایرانی و دستاوردهای نوین علمی و تمدنی تأکید کرده است. از دیدگاه او، تربیت ایرانی زمانی تحقق می‌یابد که فرد در پرتو ادبیات ملی، هنر اصیل، علوم عقلی و دینی و آموزه‌های اسلامی پرورش یابد و در عین حال با تمدن جدید نیز آشنا شود. این مقاله نشان داده است که خویشی معنوی و روح تربیت ایرانی در اندیشه فروغی بر مؤلفه‌هایی چون «اهمیت ادبیات در تربیت قوای عقلی و روحی ملت»، «جایگاه هنر و معماری در روح تربیت ایرانی»، «تأکید بر معارف قدیمه به‌عنوان سرچشمه روح تربیت ایرانی»، «جایگاه آموزه‌های قرآنی در روح تربیت ایرانی»، «اهمیت تبادلات فرهنگی با سایر تمدن‌های جهانی» و «قدرت جذب تمدنی ایران» استوار است. همچنین نشان داده شده است که ابوالحسن فروغی با تلفیق سنت و مدرنیته در پی احیای روح تربیت ایرانی بوده است.

کلیدواژه‌ها: ابوالحسن فروغی، تربیت ایرانی، احیای هویت فرهنگی، تجدد، دین، تحلیل مضمون

اطلاعات مقاله

مقاله پژوهشی

دوره:	۱
شماره:	۲
صفحه:	۱۳-۳۰
تاریخ دریافت:	۱۴۰۴/۰۶/۳۰
تاریخ ویرایش:	۱۴۰۴/۰۹/۱۹
تاریخ پذیرش:	۱۴۰۴/۰۹/۱۹
تاریخ انتشار:	۱۴۰۴/۰۹/۲۰

نحوه ارجاع به این مقاله:

حسن‌زاده، حسن و ماحوزی، رضا. (۱۴۰۴). ابوالحسن خان فروغی، احیاگر رویکرد خویشی معنوی و روح تربیت ایرانی. *الهیات و سلامت معنوی*، (۲): ۱۳-۳۰.

ناشر: دانشگاه حکیم سبزواری

نویسنده(گان) حق نشر و حقوق انتشار کامل را حفظ می‌کنند.

doi 10.22034/jtsh.2025.548419.1013

۱- مقدمه

سیاست‌گذاری فرهنگی به عنوان یک حوزه میان‌رشته‌ای، تعامل پیچیده‌ای میان فرهنگ، جامعه و نهادهای حکومتی را تحلیل می‌کند و تلاش دارد با طراحی و پیاده‌سازی راهبردهای مؤثر، مسیر توسعه اجتماعی را هموار سازد. در این میان، فهم ریشه‌های نظری سیاست‌گذاری فرهنگی و بررسی اندیشه‌های متفکران پیشرو در حوزه فرهنگ و آموزش، اهمیت ویژه‌ای پیدا می‌کند. در میان رجال علمی و فرهنگی ایران، میرزا ابوالحسن خان فروغی، فرزند محمدحسین فروغی (ذکاءالملک اول) در تاریخ معاصر ایران جایگاهی مهم و نقشی مؤثر در تحولات آموزشی و فضای روشن‌فکری و آموزشی ایران دارد؛ اما به دلایل متعددی همچون روحیه درون‌گرا و عزلت‌گزین خود، قلت آثار مکتوب اعم از کتاب، زندگی‌نامه و مجموعه خاطرات و تحت‌الشعاع قرارگرفتن ذیل نام پدر و برادر نامدارش، محمدعلی فروغی (ذکاءالملک دوم) - که در تحولات سیاسی و اجتماعی و فرهنگی ایران در دوران حکومت پهلوی نقشی بی‌بدیل دارد - نام او کمتر از آنچه شایسته آن است در تاریخ معاصر ایران بر سر زبان‌ها است.

یکی از مهم‌ترین آثار قلمی ابوالحسن فروغی مقاله‌ای با عنوان «هم تعلیم ابتدائی هم معارف عالیه» است که در مقام مشارکت در اقتراح تعلیم ابتدایی یا تعلیم عالیه که از سوی مجله آینده در سال‌های ۱۳۰۴ و ۱۳۰۵ هجری خورشیدی مطرح گردید نگاشته و در سه شماره (شماره ۹ الی ۱۱) این مجله منتشر شده است. عمده تلاش فروغی در این مقاله بر تبیین مسئله اهمیت نهاد علم و ضرورت توجه به گسترش آن با اولویت دادن به سرمایه‌گذاری در آموزش عالی - که به تعبیر او پیش نیاز توسعه آموزش ابتدایی است - متمرکز است. فروغی که در زمان نگارش این مقاله مدیر دارالمعلمین مرکزی ایران بود در عین طرح بحث خود، نگاهی آسیب‌شناسانه به سلسله یادداشتهای سید حسن تقی‌زاده دارد که همچون او در پاسخ به این اقتراح در شماره‌های پیشین مجله آینده منتشر شده و اولویت را بر توسعه آموزش ابتدایی قرار داده است.

علاوه بر طرح مسئله و مجادله قلمی فروغی با تقی‌زاده، این اقتراح فرصتی مناسب برای طرح اندیشه‌ای را می‌دهد که باید ابوالحسن فروغی را از مهم‌ترین تفویسین‌های آن در ایران معاصر دانست: «ایده احیای روح تربیت ایرانی». فروغی بر خلاف بسیاری از روشنفکران دوران خود بر اهمیت بازگشت به مبانی معرفتی ایران زمین با تأکید بر وجهه دینی آن و بازخوانی و احیای آرای متفکران فراوانی که در تاریخ اندیشه و تمدن ایران تأثیرگذار بوده‌اند تأکید و بر بازشناسی ابعاد معنوی سلوک ایرانیان به عنوان وجه ممیزه هویت ایران در برابر غرب اصرار می‌ورزد و وجهه همت خود را در طول زندگی خود بر تبیین این دغدغه و آشنایی نسلی از شاگردان خود با آن - چه در دوران مدیریت و تدریس در دارالمعلمین، دارالفنون و دانشگاه تهران و چه در جلسات تدریس خصوصی در منزل خود - تا پایان عمر قرار می‌دهد. نقطه اوج و کمال طرح‌ریزی این ایده فروغی انتشار رساله‌های «تجدد و ملیت و تناسب این دو با یکدیگر» است که در واقع بازنویسی نطق او در سال ۱۳۰۹ ه.ش در سفارت ایران در پاریس است. دغدغه این مقاله بررسی این موضوع محوری در اندیشه ابوالحسن فروغی با تمرکز بر این دو اثر مهم او در کنار سایر مقالات و نوشته‌های او با شیوه تحلیل مضمون است.

اندیشه‌های فروغی، به ویژه در حوزه آموزش، فرهنگ و توسعه اجتماعی، نه تنها دارای ارزش تاریخی است، بلکه ظرفیت بالایی برای تحلیل و طراحی سیاست‌هایی دارد که یکی از دستاوردهای مهم آن ارتقای سلامت معنوی جامعه است. مسأله و پرسش محوری این پژوهش شناسایی مبانی و مؤلفه‌هایی است که مقوله مهم سلامت معنوی و روح تربیت ایرانی در اندیشه این روشن‌فکر مهم و کمتر شناخته شده تاریخ معاصر ایران بر آن استوار است.

۲- پیشینه تحقیق

میزان توجه پژوهشگران تاریخ معاصر ایران به سیره و آرای فروغی با جایگاه و وزن او در تحولات این دوران تناسبی ندارد. دوران حیات و به ویژه سال‌هایی که ابوالحسن خان فروغی در آن به کوشش علمی و آموزشی می‌پرداخت دوره‌ای مهم و

پر چالش در تاریخ معاصر ایران است که در دل خود تحولات مهمی همچون «انقلاب مشروطه»، «استبداد صغیر»، «جنگ‌های جهانی اول و دوم»، «تغییر نظام سلطنتی»، «اشغال ایران توسط متفقین و برکناری رضاشاه» و «ملی شدن صنعت نفت» را پرورانده بود. همچنین شخصیت‌های برجسته فراوانی در این دوران زندگی می‌کردند که هر یک منشأ اثرات مهمی بر تحولات ایران زمین بوده‌اند. اگر به این مسأله روحیه انزواطلبی و خلوت‌گزینی و قرار گرفتن تحت‌الشعاع نام پدر و برادرش محمدعلی فروغی را بیفزاییم شاید بتوان پاسخی برای علت کم‌توجهی محققان تاریخ معاصر ایران به زندگی و اندیشه‌های او یافت.

در میان اندک پژوهش‌های انجام شده علیرضا طایران دانشجوی رشته تاریخ دانشگاه تهران در پایان‌نامه کارشناسی‌ارشد خود با عنوان «زندگی، آثار و اندیشه‌های سیاسی و اجتماعی ابوالحسن فروغی» (۱۴۰۱) تلاشی مهم برای معرفی این شخصیت اندیشمند تاریخ معاصر ایران انجام داده است. در این اثر پژوهشی ضمن نگارش زندگی‌نامه مفصلی مشتمل بر معرفی پدر، برادر و پیشینه خانوادگی ابوالحسن فروغی به معرفی سیر زندگی او پرداخته شده و آرا و عقاید او بر اساس بازخوانی چندین متن نوشته شده توسط ابوالحسن فروغی از جمله کتاب «علم و آزادی یا سرمایه سعادت»، «اوراق مشوش» و تعدادی از اشعار او مورد بررسی قرار گرفته است. همچنین مفاهیم مهمی همچون «تجدد و ملیت» و «آزادی» در اندیشه او مورد بررسی محقق قرار گرفته و آثار منظوم و منثور ادبی او نیز معرفی شده‌اند. فصل مستقلی در این پژوهش به تأثیر ابوالحسن فروغی بر جریان روشنفکری دینی ایران اختصاص دارد.

محمود نجم‌آبادی، مورخ تاریخ معاصر نیز در مقاله‌ای با عنوان «دیدارها و یادگارها: میرزا ابوالحسن خان فروغی» (۱۳۷۲) که در مجله آینده منتشر شده است به تعبیر خود «شرح حالی از مرحوم استاد ابوالحسن فروغی» ارائه داده است. در این مقاله شرح مفصلی از زندگی‌نامه، آثار و برخی یادداشت‌ها، دست‌نوشته‌ها و اسناد مربوط به ابوالحسن فروغی معرفی شده‌اند.

کتاب «علم و آزادی» (۱۳۹۶) مشتمل بر مجموعه مقالات میرزا ابوالحسن خان فروغی است که به همت عباس قدیمی قیداری و علی‌اصغر چاهیان بروجنی منتشر شده است. این مجموعه شامل مقالات و نوشته‌های ابوالحسن فروغی از آستانه مشروطیت تا سال‌های پایانی سلطنت رضاشاه پهلوی است. در مقدمه این کتاب زندگی‌نامه او نیز به همت نویسندگان منتشر شده است. علاوه بر این دو کتاب «مثنوی در معرفت قرآن کریم یا هور نامه» و «یادداشت در معانی قرآن» برای نخستین بار در کانادا به همت هوشنگ وصال، خواهرزاده ابوالحسن فروغی منتشر شده‌اند.

علاوه بر این موارد، در مجموعه‌ای از خاطرات، آثار و نوشته‌های همکاران و شاگردان برجسته ابوالحسن خان فروغی به‌ویژه در دوران ریاست او بر دارالمعلمین مرکزی و تدریس در دارالفنون و مجموعه خاطرات برادرش، محمدعلی فروغی درباره شخصیت و اندیشه‌های ابوالحسن فروغی نکات مهمی وجود دارد که در این پژوهش به‌قدر بضاعت محققین و محدودیت‌های موضوع مورد بهره‌برداری قرار گرفته است. با وجود انجام پژوهش‌های فوق درباره ابوالحسن خان فروغی، جای بررسی مضمون محوری تربیت ایرانی در اندیشه او به‌ویژه با تأکید بر آثار دو دهه پایانی عمرش خالی است و دغدغه پژوهش حاضر بررسی این مسأله است.

۳- روش

تحلیل تماتیک از متعارف‌ترین و پرکاربردترین روش‌های تحلیل داده‌های کیفی است که در سایر رهیافت‌های تحلیلی نیز مورد استفاده قرار می‌گیرد. تحلیل مضمون یا تماتیک عبارت است از تحلیل مبتنی بر استقرای تحلیلی که در آن محقق از طریق طبقه‌بندی داده‌ها و الگویابی درون داده‌ای و برون داده‌ای به یک سنخ‌شناسی تحلیلی دست می‌یابد. در تعریفی دیگر، تحلیل تماتیک عبارت است از عمل کدگذاری و تحلیل داده‌ها با این هدف که داده‌ها چه می‌گویند. این نوع تحلیل در وهله اول به دنبال الگویابی در داده‌هاست (محمدپور، ۱۳۹۰: ۶۶).

محققان برای تحلیل مقالات و سخنرانی‌های ابوالحسن خان فروغی، از روش تحلیل تماتیک بهره بردند؛ چرا که این رویکرد به دلیل انعطاف‌پذیری نظری و توانایی آن در استخراج الگوهای معنایی از متون، امکان شناسایی و سازمان‌دهی مضامین مرتبط با خویشی معنوی و روح تربیت ایرانی را فراهم ساخت. تحلیل تماتیک همچنین به دلیل ساختار مرحله به مرحله خود، زمینه مستندسازی دقیق و افزایش اتکاپذیری نتایج را مهیا کرد و با هدف پژوهش در تبیین مبانی و مؤلفه‌های زاینده این مفهوم در اندیشه فروغی هم‌خوان بود.

تحلیل روابط بین مضمون‌ها به چهار شیوه قالب مضامین، ماتریس مضامین، شبکه مضامین و تحلیل مقایسه‌ای انجام می‌شود. شبکه مضامین روش مناسبی در تحلیل مضمون است که «آتراید استرلینگ» آن را توسعه داده است. آنچه شبکه مضامین عرضه می‌کند نقش‌های شبیه تارنما به‌مثابه اصل سازمان‌دهنده و روش نمایش است. شبکه مضامین بر اساس روندی مشخص، پایین‌ترین سطح قضایای پدیده را از متن بیرون می‌کشد (مضامین پایه)؛ سپس با دسته‌بندی این مضامین پایه‌ای و تلخیص آن‌ها به اصول مجردتر و انتزاعی‌تر دست پیدا می‌کند (مضامین سازمان‌دهنده)؛ در قدم سوم این مضامین عالی در قالب استعاره‌های اساسی گنجانده شده و به صورت مضامین حاکم بر کل متن درمی‌آیند (مضامین فراگیر)؛ سپس این مضامین به صورت نقشه‌های شبکه تارنما رسم و مضامین برجسته هر یک از این سه سطح همراه با روابط میان آن‌ها نشان داده می‌شود. برخلاف روش قالب مضامین، شبکه‌های مضامین به‌صورت گرافیکی و شبیه تارنما نشان داده می‌شوند تا تصور وجود هرگونه سلسله‌مراتب در میان آن‌ها از بین برود، باعث شناوری مضامین شود و وابستگی و ارتباط متقابل میان شبکه تأکید شود. در این نوع تحلیل، سعی بر این است که از مضامین پایه‌ای که آشکار و مصرح هستند به سوی مضامین انتزاعی‌تر و کلی‌تر حرکت شود تا به مضمون (یا مضامین) اصلی متن دست پیدا کنیم (کمالی، ۱۳۹۷: ۱۹۵-۱۹۴). در این پژوهش از روش شبکه مضامین برای تحلیل داده‌ها بهره‌برداری شده است. داده‌ها از متن کتاب‌ها و مقالات ابوالحسن فروغی برداشت شده و بعد از کدگذاری در قالب شش مضمون فرعی و ذیل یک مضمون اصلی طبقه‌بندی شده‌اند. یکی از محدودیت‌های محققان عدم دسترسی به برخی از متون اصلی بود که آنان را ناگزیر از استناد به منابع دست دوم می‌کرد. کتب و مقالات مورد استفاده از طریق مراجعه به کتابخانه و مرکز اسناد دانشگاه تهران، پایگاه‌های اطلاع‌رسانی علمی داخلی به ویژه «پرتال جامع علوم انسانی» به نشانی www.ensani.ir و نرم‌افزار طاقچه مورد مطالعه و بررسی قرار گرفته است.

۴- زندگی‌نامه ابوالحسن فروغی

برای بیان اهمیت رویکرد خاص و متمایز ابوالحسن خان فروغی که ایده محوری این مقاله محسوب می‌شود و او را از بسیاری از روشنفکران هم‌عصر خود متمایز می‌کند ضرورت دارد نگاهی به زندگی او انداخت تا بتوان با مبادی شکل‌گیری این ویژگی‌ها در شخصیت و اندیشه او آشنا شد. ابوالحسن فروغی در سال ۱۳۰۰ ه.ق/۱۲۶۱ ه.ش در تهران دیده به جهان گشود. پدرش میرزا محمدحسین فروغی (ذکاءالملک اول) مترجم دارالسلطنه و اهل ادب و فرهنگ بود که در اواخر زندگانی ناصرالدین‌شاه، به انتشار روزنامه تربیت همت گماشت. ابوالحسن در خانه‌ای تربیت و نشو یافت که نه فقط پدرش، بلکه طبق روایات باقی‌مانده از برادر بزرگش، محمدعلی فروغی اجداد آن‌ها همه اهل فرهنگ بودند و در تحولات سیاسی، اجتماعی و فرهنگی دوران خود نقش‌آفرینی داشتند (طایران، ۱۴۰۱: ۴۹).

برای بررسی شخصیت و آرای ابوالحسن فروغی، ناگزیر باید اسلوب تربیت پدر وی را هم موردنظر قرار داد. میرزا محمدحسین از همان کودکی طبع و قریحه شعر و شاعری داشت و حتی دفتر شعری هم تنظیم کرده بود. اما دفتر شعرش را در جوانی که به مشرب و مسلک عرفا مایل شد، از بین برد. محمدعلی فروغی می‌نویسد: «و چون با کمال حسرت پرسیدم چرا چنین کردید؟ گفت در عوالم درویشی بودم و تزکیه نفس در نظر داشتم و چنین پنداشتم که این آثار مایه خودبینی است» (افشین وفایی و فیروزبخش، ۱۴۰۳: ۱۷). وی در آیام جوانی بیشتر در عالم عرفان و سیاحت سیر می‌کرد. ابوالحسن در توصیف خانه پدری خود عبارت زیبایی «اثاث البیت آن کتاب و قلم بود!» را استعمال کرده

است و در ادامه درباره پدرش می‌نویسد: «و در کنف پدری جا گرفتم که در این سرزمین بزرگترین مربی عصر و بصیرترین دانشمند عهد به شمار می‌آمد تا در حد فهم خود مهممل از مستعمل شناختم نشنیدم جز حقایق علمی و دقایق اخلاقی و تا شروع به خواندن نمودم نخواندم جز نثرهای فصیح و نظم‌های بدیع که هر سطری و بی‌تی از آن هزار معرفت آموزد» (طایران، ۱۴۰۱: ۲۶).

او ظاهراً در عنفوان جوانی به دلیل میل شدید به مکتب عرفا، قصد ترک تحصیل می‌کند. خود او درباره این رخداد می‌نویسد: «اما من در آغاز امر به تناسب ذوق خاص خود از احوال و تراوش‌های وجود پدر (سوی روش فصاحت و رموز آن) توجه کلی به مشرب عرفان و تجلیل بزرگان عرفا را بیشتر دیدم و آموختم؛ لیکن از این معرفت مفید در جای خود و سادگی فهم در دوره میان طفولیت و جوانی و فضولی طبع سبک نقص و ضرر بزرگی به من متوجه ساخت و آن گرویدن کودکانه به رشته از روش درویش به حد استغراقی بود که موجب اختلال حال و غفلت بلکه انصراف از تحصیل گردید، چون واضحاً به راهی عامیانه رفته بودم، روزی ناگزیر می‌بایست بازگردم و به راستی (کمتر به عقل و فهم خود تا بر اثر مماشات و حسن تدبیر پدر) بازگشتم» (طایران: ۲۹).

محمود نجم‌آبادی در مجله «آینده» درباره تحصیلات او می‌نویسد: «استاد ابوالحسن فروغی، تحصیلات ابتدایی را در خانواده و نزد پدر آموخت و پس از طی دوران ابتدایی به سال ۱۳۱۲ ه.ق به دارالفنون رفت و در آنجا نزد معلمین آن دوران تحصیلات متوسط و متداول زمان را بسیار خوب آموخت. سپس برای تکمیل زبان فرانسه به مدرسه آلیانس فرانسه رفت و به راستی در این دبیرستان که یکی از بهترین دبیرستان‌های دوران بود، زبان فرانسه را خوب یاد گرفت... آنگاه به تدریس در دارالفنون و سپس مدرسه علوم سیاسی در رشته تاریخ و تاریخ طبیعی انتخاب گردید» (نجم‌آبادی، ۱۳۷۲: ۶۲).

فروغی پس از تحصیل در مدرسه آلیانس چند سالی در آنجا به تدریس زبان فرانسه می‌پرداخته است. او پس از استعفا از معلمی مدرسه آلیانس، مدت کوتاهی در گمرک انزلی به کار می‌پردازد؛ اما پس از بازگشت به تهران در دارالفنون به تدریس مشغول می‌گردد. او ابتدا، مترجم دانتان، معلم طبیعی در دارالفنون شد. در ادامه مسئولیت تدریس تاریخ و جغرافیا را برعهده گرفت و حتی بعدها که شخصاً مؤسس «دارالمعلمین مرکزی و عالی» شد، تدریس در دارالفنون را ترک نکرد (طایران، ۱۴۰۱: ۵۲).

چهارمین دهه زندگی ابوالحسن فروغی دوره‌ای مهم در زندگی او محسوب می‌شود. در این سال‌ها که هم‌زمان با وقوع جنگ جهانی اول است فروغی مسئولیت مهم تأسیس دارالمعلمین مرکزی را عهده‌دار می‌شود و تحت تأثیر حوادث ناشی از جنگ جهانی اول جوانه‌های بازنگری در اندیشه‌هایش در ذهن او شکوفا می‌گردد.

در سال ۱۲۹۷ ه.ش ابوالحسن فروغی مأمور به تأسیس دارالمعلمین مرکزی می‌شود. این اقدام به خاطر نیاز جامعه آن زمان ایران بود. جامعه ایران قصد داشت مسیر تجدد را پییماید و برای نیل به این غرض، نیاز به نهادهای مدرن داشت. فروغی این نیاز را به خوبی درک کرد. او می‌دانست که یکی از ارکان جامعه مدرن مدارس نو است؛ اما این مدارس نیازمند مدرسان حرفه‌ای هستند. بر همین مبنا دارالمعلمین تأسیس شد و تبدیل به یکی از نهادهای موفق تاریخ معاصر ایران گشت. فروغی در تأسیس این امر هم به‌نظام آموزشی فرانسه توجه دارد و احتمالاً این نهاد معادل کلمه فرانسوی «Ecole Normale Superieur» باشد (طایران: ۵۸). شهرام یوسفی فر، مؤلف کتاب مهم «تاریخ دارالمعلمین مرکزی و عالی» درباره این نهاد و مؤسسان آن می‌نویسد: «دوره ده ساله فعالیت دارالمعلمین مرکزی شاهد شکل‌گیری تجربه‌ای درخشان در آموزش پسماتوسط ایران بود. ابوالحسن فروغی و مرآت و فروزان و دیگر افراد دخیل در مدیریت این مرکز بیش از مدیران معمول در ادارات و مراکز نقش ایفا کردند. آنان جمعی از محصلین نخبه کشور را هدایت و در سازمانی جدید تربیت می‌کردند» (یوسفی فر، ۱۳۹۸: ۹۶).

فروغی پس از ده سال ریاست بر دارالمعلمین مرکزی مدتی را در اروپا به سر برده و در محافل مختلف فرهنگی و ادبی به ایراد سخنرانی می‌پردازد. او همچنین در سال ۱۳۱۲ به‌عنوان وزیر مختار ایران در سوئیس و نماینده ایران در

جامعه ملل منصوب می‌گردد. پس از آن به ایران بازگشت و به عضویت پیوسته در فرهنگستان و تدریس در دانشگاه تهران پرداخت. فروغی در سال‌های پایانی عمرش در انزوا به سر می‌برد و صرفاً محافل علمی خصوصی در منزل برای گزیده‌ای از شاگردانش برپا می‌کرد. ابوالحسن خان فروغی در ششم بهمن ۱۳۳۸ در تهران درگذشت.

۵- احیای روح تربیت ایرانی، دغدغه مهم ابوالحسن فروغی

مضمون اصلی در اندیشه ابوالحسن فروغی از دیدگاه این پژوهش «احیای روح تربیت ایرانی» است. این مفهوم به عنوان مضمون اصلی در دسته‌بندی اندیشه‌های فروغی قابل بررسی است. فروغی روح تربیت ایرانی را امری ثابت با پیشینه‌ای کهن که به ایران باستان برمی‌گردد می‌داند. او ریشه این مفهوم را در سبک تربیت ایران باستان می‌داند و ایرانیان را قومی که به لحاظ نژاد مرتبه بالایی داشته‌اند که در ایجاد این سبک تربیت مؤثر بوده است. به تعبیر او «در اول امر یعنی در بدو ایجاد یک تمدن و تشکیل یک ملت، استعداد نژادی بسیاری دخیل است و نژاد باستانی ایران از این حیث یعنی از جهت کمال استعدادی که در آن مقام ابراز کرده شرافتی را که گمان برده‌اند بی‌گفته داراست. لیکن بعد از آن که تمدن مهمی تشکیل یافت، معنی و روحی در جمعیت دمیده می‌شود که بر قوای مادی و جسمانی غالب می‌گردد و از آن به بعد ناقل استعداد و اوصاف قومیت تنها خون و نسل و نژاد یا خویشی بدنی نیست؛ بلکه بزرگترین ناقل آن استمرار تربیت خواهد بود» (فروغی، ۱۳۹۶: ۷۶۳-۷۶۲). او ریشه‌های این تروح تربیت ایرانی را در ایران باستان دانسته و مایه قوام آن را در طول تاریخ متأثر از امتزاج با فرهنگ همسایگان، آموزه‌های زرتشتی و علی‌الخصوص فرهنگ اسلامی می‌داند. «روح تربیت ایرانی همان تکمیل شده تربیت باستانی ایران است و به عوامل معنوی تازه‌تر مانند فصاحت عربی و ذوق صنعتی و هنری یونان و چین و هند و علم و حکمت یونانی و از همه بالاتر به کمال مطلوب الهی اسلام و عرفان خاص ایرانی با آزادی فکر و لطف ذوق پیروان آن مکمل گشته» (فروغی: ۷۷۵).

فروغی میزان سلامت معنوی و اخلاقی و جایگاه علمی جامعه ایران را در میزان بهره‌مندی آن از این مفهوم ارزیابی می‌کند و می‌گوید: «پس اگر عموم سکنه ایران این روح تربیت را چنان که باید دریافته‌اند به خویشی معنوی یعنی اشرف و اقوای خویشی‌ها فرزند و وارث تمدن و قومیت همان نیاکان بزرگوارند که هنوز دوام و بقای ملک و ملت ایران به بلندی نام ایشان است و اگر آن روح تربیت را در نیافته‌اند باید علت عمده تنزل اخلاقی و علمی عصر اخیر را دانست که از ابتلا به بلیات عدیده عظیمه و گرفتاری مریبان و عقلای قوم به اصناف موانع نتیجه شده و کوشید تا مقتضی فراهم شده زودتر آن مایه تربیتی را در ضمن اسلوب مجدد و کامل تری دریابند و بوی ناخوش بیگانگی از بوستان وطن سعدی و فردوسی بیرون رود» (فروغی: ۷۷۷-۷۷۶).

برای درک بهتر این مفهوم کلیدی شش عنوان «اهمیت ادبیات در تربیت قوای عقلی و روحی ملت»، «جایگاه هنر و معماری در روح تربیت ایرانی»، «تأکید بر معارف قدیمه به عنوان سرچشمه روح تربیت ایرانی»، «جایگاه آموزه‌های قرآنی در روح تربیت ایرانی»، «اهمیت تبادلات فرهنگی با سایر تمدن‌های جهانی» و «قدرت جذب تمدنی ایران» به عنوان مضامین فرعی تشکیل‌دهنده مضمون کلیدی «روح تربیت ایرانی» از آثار ابوالحسن فروغی استخراج گردید.

۵-۱- اهمیت ادبیات در تربیت قوای عقلی و روحی ملت

فروغی بر اهمیت ادبیات در تربیت قوای عقلی و روحی ملت و بقای سلامت معنوی آنان تأکید فراوان دارد و اساساً در باور او ادبیات زمانی می‌تواند محل اعتنا گردد که برای این مقصود طراحی شود. یکی از نکات جالب این است که برخلاف احمد مسروی که ادبیات را به شرطی مفید می‌دانست که صرفاً برای تربیت قوای عقلی بشر نوشته و استعمال گردد، ابوالحسن فروغی، عنصر احساسات را هم موردنظر قرار می‌دهد و ادبیات را حامل هر دو جنبه مذکور می‌داند که در کنار یکدیگر، موجب تقویت عقل می‌گردد. ابوالحسن فروغی می‌نویسد: هر کس احساسات عالیّه توأم با قوه فصاحت داشته باشد، کلام او با مغز و معنی و مؤثر خواهد شد و الا هرچه زینت نیز در آن کرده باشد، به تصنع سخن با معنی را نخواهد گرفت و پوستی خالی از مغز خواهد نمود. از نظر فروغی که خود نیز دستی بر آتش شاعری و سخنوری دارد و منظومه‌های

اشعار متعددی را سروده است ادبیات قدیم ما از شأن و مقام عالی برخوردار است. او درباره آن می‌نویسد: «ادبیات قدیم ما از بهترین سرمشق‌های فصاحت و بزرگ‌ترین ستون شخصیت و حیات ملی است، چه روح بی‌کدورت و غبار معنی را در جمیل‌ترین قالب لفظ گنج‌ناییده و جواهر گران‌بهای حکمت را در بدیع‌ترین حقه کلام نشانیده است» (طایران، ۱۴۰۱: ۱۰۱).

او ادبیات را پیش‌تران مهم تقویت بنیان اخلاقی و توسعه تمدنی در جوامع بشری قلمداد می‌کند و بر اهمیت توجه به تجدد ادبی در جامعه ایران تأکید می‌کند: «پس معنی تجدد ادبی نیز همین است که ظهور احساسات جدید از حس ملی و عقاید دینی و توجه به امور اخلاقی و انواع احساسات دیگر تولید احتیاج به انواع جدید کلام نماید و صاحبان طبع موزون و استعداد نگارندگی، به موجب آن احتیاج به انواع منظور سخن را ایجاد کنند و در یک صورت ممکن است این تجدد ادبی در ترقیات دیگر یک ملت نیز خیلی مؤثر شود و موجب تجدد شخصیت و حیات ملی گردد و آن وقتی است که مقارن افتد با یک دوره نهضت و تجدد در کلیه اوضاع و به نظر اخلاقی نیز طریق صالحی را اختیار کرده باشد» (طایران: ۱۰۱).

فروغی دو مرحله برای تجدد ادبی برمی‌شمارد: «یکم آن که باید نوشته‌های متقدمین را میزان قرار دهیم و سرمشق. دوم آن که به مقتضای احتیاجات عصر به ایجاد معانی جدید و انواع و اقسام تازه از کلام منظوم و منثور بپردازیم، مثلاً رمان، تئاتر و رسائل در نقادی سخن را مدنظر قرار دهیم و احساسات تازه تولید شده را از مناسبات تمدن جدید و زندگانی این زمان و علوم و معارف این عصر به بیان درآوریم» (طایران: ۱۰۱).

فروغی همچنین در مقاله «هم‌تعلیم ابتدائی هم‌معارف عالی» در پاسخ به اقتراح مجله آینده بر اهمیت ادبیات به‌عنوان ابزاری بنیادین و مرتبه اول تربیت عمومی جامعه تأکید کرده و می‌نویسد: «باری مرتبه اول از تربیت عمومی که اصل مراد از عمومیت تعلیم است، بدون نشر سواد ظاهر به همان وجود معارف عالیّه خصوصاً با صورت ادبی و جلوه فصاحتی که طبعاً مراتب سهل‌تر و عوام فهم‌تر را هم در ضمن ایجاد می‌کند به‌خودی خود انجام می‌گیرد (اشعار شعرا و قطعات اخلاقی و حکمت ایشان که گاهی مثل سایر در میان عوام نیز می‌شود عکس صورتی است از معارف عالیّه و مؤثرترین تعلیم و تربیت عمومی را بدون درس و مدرسه صورت می‌دهد)» (فروغی، ۱۳۰۴ در زائری: ۱۳۹۸: ۱۴۱-۱۴۰).

۵-۲- جایگاه هنر و معماری در روح تربیت ایرانی

ابوالحسن خان فروغی با وجود زندگی در خانواده‌ای ادیب و میل و قریحه ذاتی به شعر و ادبیات کهن ایران، از اهمیت هنر و معماری در تکوین روح تربیت ایرانی غافل نیست و به مناسبت‌های مختلف به این مقوله مهم در آثار خود اشاره کرده است. او در متنی که با عنوان «تقریظ افتتاح مدرسه دولتی نقاشی یا صنایع مستظرفه» در مجموعه آثارش منتشر شده است «صنایع مستظرفه» را کامل‌ترین هنرها و نماینده بی‌نقص گنجینه بی‌انتهای طبیعت الهی می‌داند و حتی تأکید می‌نماید «شباهت و صحت تناسب اول شرط خوب‌بست؛ ولی بعد از رعایت این نکته کمال صنعت به آن است که مرد هنرمند از تراوش‌ها که جوهر ذاتی او دارد چیزی بر صورت یا منظر اصیل بیفزاید و اثر دست او کیفیت با نمودی غیر از آنچه تمام چشم‌ها در اصل دیدنی‌ها می‌بینند بنماید» (فروغی، ۱۳۹۶: ۵۲۶). او در این پیام به مناسبت آغاز کار مدرسه نقاشی در تهران تدوین کرده است می‌افزاید: «باشد هنرمند بینا جنبه از جنبه‌های لطیف را که از لطایف در حکم امور معنوی گردیده و دیده‌های دیگر ندیده به چشمی که از سرچشمه طبع او روشنی یافته می‌بیند دوست او آن را می‌نگارد؛ یعنی از آنچه در طبیعت است محسوس‌تر می‌کند؛ از این‌رو آشنایی به هنرها بر بصیرت بینندگان می‌افزاید و اهل نظر را به نکات دقیقه متنه می‌نماید حسیات لطیفه را قوت می‌دهد و ترقی بینش و هوش را محرک می‌شود از این جهت صنایع مستظرفه کار ادب می‌کند و خویشی ادب که با مقصود و پرفروزی با حکمت در یک لباس است به آن هنرهای زیبنده بهتر به ظهور می‌پیوندد بدون آن که در حدایق این سرای بهشتی پیشتر رویم از این جمله می‌توانیم اهمیت صنایع مستظرفه و مدخلیت آن را در ترقی بشر بدانیم و معترف شویم که تأسیس مدرسه مخصوص برای آموختن این هنرهای روحانی از بزرگ‌ترین کارهای نیکوست» (فروغی: ۵۲۷-۵۲۶).

فروغی در آثار خود بارها به هنرمندان نامدار ایران و بناهای باشکوه معماری این سرزمین به‌عنوان نمادهای مهم منبعث و مقوم روح تربیت ایرانی اشاره کرده است. او در توصیف کمال‌الملک، نقاش شهیر هم‌عصر خود می‌نویسد: «در میان آنچه دیده‌ام، آثار کمال‌الملک، مظهر خلاقیت خداوند قادر است و از این رو نماینده قدرت و جلال باشد» (طایران، ۱۴۰۱: ۹۷). یا در توصیف مصادیق کمال و ترقی تمدن کهن ایران زمین علاوه بر رجال و دانشمندان برجسته این سرزمین به عناصر برجسته معماری ایران اشاره می‌کند: «به تصدیق دانشمندانی که خبره کارند نهایت ترقی و کمال تمدن گذشته ما در عصر اسلامی است و برترین آثار علمی و ادبی و صنعتی و هنری ایران را در اعصار ما بعد اسلام باید جست. هر کس می‌تواند معتقد شود که ... بنای گنبد شاه خدابنده و مسجد گوهرشاد خراسان و ابنیه اصفهان یا خطوط میر و درویش و تذهیب‌ها و نازک‌کاری‌ها در نقاشی یا به قول فرنگی‌ها مینیاتور ایرانی که هوش از سر اهل ذوق علم ربوده همه از قبل از اسلام است مختار خواهد بود که استیلای عرب و نشر اسلام را به طور کلی مبدأ تنزل و انحطاط ایران و ایرانیان بشمارد و عصر اسلامی را دوره کمال ترقی و رونق تمدن ما نداند» (فروغی، ۱۳۹۶: ۷۶۸-۷۶۷).

۵-۳- تأکید بر معارف قدیمه به عنوان سرچشمه روح تربیت ایرانی

تأکید بر ارزش و اهمیت «معارف قدیمه» در برابر «معارف جدیده» از مهم‌ترین مباحثی است که ابوالحسن خان فروغی در یادداشت‌های مختلف خود بر آن تأکید می‌ورزد و این سرمایه عظیم علمی و فرهنگی را از مهم‌ترین آبشخورهای روح تربیت ایرانی ارزیابی می‌کند. او در مقاله‌ای با عنوان «علوم قدیمه و جدیده» که در نشریه فروغ تربیت منتشر شده است به تفصیل به اهمیت این مقوله پرداخته است: «معارف قدیمه ما چنان که بعدها در صورت توفیق تدریجاً معلوم و ثابت خواهیم کرد بزرگ‌تر از آن بوده است که بتوان گفت با حقایق تازه این عصر برای ازدیاد بینش و دانش از رجوع بدان به کلی بی‌نیازیم یا هیچ نکته استخراج کردنی که قابل تکمیل یا مدد به تسریع ترقی در علوم این عهد باشد در آن وجود ندارد. معارف قدیمه ما بهر صورت معارف اصلیه ماست و برای هر کس غیرقابل اعتنا باشد برای ما گنجینه موروثی است که تمام مایه هستی و شخصیت ملی ما باشد و از یک طرف سبک مخصوصی از فکر و نظر و ذوق و سلیقه را به طور قالبی بر تحقیقات خاصه علمی ظاهر می‌سازد که خصیصه نژادی ماست و از آن خصیصه‌های نژادی که هم نگاه‌دار حیث قومیت و شخصیت دارنده خویش است هم به ظاهر ساختن روش‌ها و جنبه‌های مختلف دانش از اقوام مختلف موجب تکمیل علم در عالم می‌شود؛ از آن طرف دیگر آشنایی به همان معارف برخلاف تصورات اهانت‌آمیز بعضی از یاران ما را در طریق کمال با تکامل واپس نخواهد کشانید؛ بلکه پیشتر خواهد برد و ضمناً ننگ شمرده شدن در ردیف اقوام وحشی و محتاج به ابجد خوانی در مکتب اقوام دیگر (که از کمال شگفتی برخی از رفقا مانند شرافتی عظیم استقبال می‌نمایند!) از دوش ما برمی‌دارد. وجوب دیدن در معارف جدید پر واضح است و مورد شکی نتواند بود، دیدن در معارف قدیمه نیز به هزار علت که یکی افتخار و شرف داشتن معارفی مخصوص به خود است بر ما واجب است، پس به این نکته و نکاتی که بعدها به تدریج روشن خواهد شد یکی از وجوه بحث و نظر در علوم که در محیط ما بعد شناساندن تحقیقات و اکتشافات جدیده باید موضوع نگارش و نشر در مجلات و رسایل گردد مقایسه صورت قدیم و جدید هر علم است و اقل فایده آن این که آشنایان به علوم قدیمه از علوم جدیده و آشنایان علوم جدیده از معلومات قدیمه مطلع شوند و فایده اکثر آن به گمان ما این که تحقیقات و معلومات تازه نیز از همین مقایسه حاصل آید که در عالم علم مفید افتد» (فروغی، ۱۳۰۰: ۱۷-۱۵).

اهمیت این بحث در اندیشه فروغی به حدی است که در مقاله «هم تعلیم ابتدائی هم معارف عالیه» بار دیگر بر اهمیت معارف قدیمه ایران تأکید می‌نماید و در مقام انتخاب بین دوگانه تعلیم ابتدایی یا عالیه با نقد بنیادین این تعارض اساساً طرح بحث تقدم تعلیم ابتدایی بر تعلیم عالیه را «معارضه موهومه» می‌داند که جلوه حقیقت می‌کند. او تبیینی شبه جامعه شناختی- تاریخی از دلایل پیدایی این معارضه ارائه می‌دهد. به اعتقاد او کسانی که بر اساس این معارضه موهومه، در مورد آموزش نظر می‌دهند و تعلیم ابتدایی را «مقدمه» تعلیم عالیه می‌دانند از این نکته غافلند که در مملکت ما یک جزء یا یک نوع از معارف عالیه با مقدمات لازمه آن «در جهان سنت» وجود داشته است. او از بزرگان حکمت و

دانش نظیر فارابی و محمد زکریا و شیخ‌الرئیس ابوعلی سینا و ابوریحان بیرونی و خواجه نصیرالدین طوسی و جماعت بی‌شماری از حکما و فقها و فضلا یاد می‌کند که علل خارجی و سوابق پیش‌آمدهای خصوصی، ما را وادار به انکار آن‌ها نموده است. در مجموع، او بر نقش ملامت‌گر اروپایی‌ها و مستشرقین بی‌اطلاع و شرایط روحی منتقدین متجدد داخلی رنجیده از معارف قدیم در پیدایی این ذهنیت که ما به کلی در مقام شروعییم پس تعلیمات ابتدایی اکتفا کنیم تأکید دارد. این ذهنیت نه‌تنها مانع از هرگونه پیوندی بین علوم قدیمه و جدیده شد، بلکه موجب شکل‌گیری ایده احتیاج به شروع کار از پست‌ترین مراتب تعلیم شد و کارکنان معارف را محدود به یک عده مؤسسين مدارس ابتدایی نمود (زائری، ۱۳۹۸: ۳۲).

او معتقد است ذهنیت در مقام شروع بودن تاکنون بر افکار و آرای کسانی که در باب آموزش در ایران نظر می‌دهند غلبه داشته و به تعریض می‌گوید که نه‌تنها می‌گویند چه نیازی به تعلیم عالییه هست؛ بلکه حتی اخیراً می‌گویند که چه نیازی به تعلیم ابتدایی است برای این مردم محتاج و مملکت فقیر دوره کامل از تعلیمات ابتدایی هم زیاد است؛ زیرا موجب خراب شدن «دماغ اطفال» و بازداشتن آن‌ها از «کسب و کار و حرفه و پیشه» و مشغولیت به افکار «ناسالم سیاسی» می‌شود؛ این عده در عوض، بر فنانیت تأکید کرده و می‌گویند: «بهتر آن است که به کمتر [این] حد سواد اکتفا کنید و اطفال را به کارهای صنعتی وادارید و مدعی‌اند که آموختن مشاغل صنعتی ما را از تکمیل تعلیمات بی‌نیاز می‌کند. او نتیجه می‌گیرد که «آن‌ها ما را در مقام قومی فرض کردند که اصلاً معنی خط و سواد را تا به امروز ندانسته و هیچ محصل حاضر برای تعلیم عالی یا متوسط نداشته و ندارد» و از همین رو بر تقدم تعلیم ابتدایی تأکید می‌کند (زائری، ۱۳۹۸: ۳۳).

فروغی پس از ریشه‌یابی پیدایی این معارضه موهومه در مقام بیان نظر خود، به نظر علمای علوم اجتماعی در مورد ماهیت خاص امر اجتماعی تأکید می‌کند: «هر کار چون از عنوان فردی خارج شد و جماعت تعلق گرفت به کلی صورت دیگر می‌گیرد». او با در پیش گرفتن رویکرد اجتماعی به مسئله آموزش و تعیین نسبت اقوام و جوامع با مراتب، تعلیم یک تقسیم‌بندی دوتایی ارائه می‌دهد: یکی قومی که تا امروز «وحشی» مانده و بهره‌ای از خط و علم ندارد و طبیعی است که تمام محصلین آن قوم، سال اول الفباخوان باشند. چنین قومی همواره شاگرد دیگران خواهد بود؛ دوم قومی که قرن‌ها به تمدن زندگانی کرده و علما و دانشمندان نامی داشته است و این قوم نمی‌تواند تعلیم عمومی خود را به دیگران واگذار کند؛ بلکه باید خود برعهده گیرد یا اقلماً در آن مشارکت کلی داشته باشد؛ لذا ناگزیر باید آن قدر از معارف عالییه را برای خود فراهم دارد «که در موقع لزوم برای نوشتن برنامه آموزشی نگارش کتب درسی یا تربیت معلم بتواند تعلیم و تربیت عمومی خود را اداره کند». او نتیجه می‌گیرد که «در این گونه اقوام و جوامع حکم جمعیت معکوس حکم افراد است؛ بدین معنی که به جای آن که تعلیم ابتدایی مقدمه و مایه تعلیمات عالییه، باشد معارف عالییه مقدمه کار تعلیم و تربیت عمومی است»؛ لذا برخلاف تقی‌زاده که معتقد است تعلیم ابتدایی، مقدمه تعلیم عالی است فروغی معتقد است که در جوامعی با سابقه تمدنی و علمی نظیر ایران تعلیم عالییه، مقدمه تعلیم ابتدایی است (زائری، ۱۳۹۸: ۳۵-۳۴).

فروغی به طور مشخص در این مقاله از «دولت کج نیت تزاری» و «یک عده مستشرق و مورخ» به‌عنوان یکی از عوامل این وضعیت و موانع مهم توجه به معارف قدیمه ایران به‌عنوان زیربنای ایجاد تعلیم عالییه یاد می‌کند. نگاهی به سفرنامه‌های مستشرقین روس و خاطرات سفرای روسیه در ایران مؤید این دیدگاه فروغی است. النا آندری یوا، نویسنده کتاب «روسیه و ایران در بازی بزرگ سفرنامه‌ها و شرق‌گرایی» درباره نگاه این گروه از سفرنامه‌نویسان به ایران می‌گوید: «سفرنامه‌نویسان مانند همه شرق‌گرایان کلیه جنبه‌های فرهنگی ایرانی‌ها را پست‌تر از خود نشان می‌دهند. زندگی روزمره، روابط خانوادگی، سنت‌ها و اخلاق شیوه رفتار و وضعیت ظاهری، خوراک و پوشاک و مذهب آموزش ایرانی‌ها مورد انتقاد و در بیشتر مواقع به‌صورت بی‌رحمانه‌ای مورد تمسخر قرار گرفته است. ایرانی‌ها از دید ولی نعمت‌های روس خود قادر نبودند بر خود حکومت کنند و به توسعه دست یابند. با این حال روس‌ها در مقایسه با سایر غربی‌ها دلیل دیگری نیز برای کم ارزش نشان دادن ایرانی‌ها با چنین شیوه تند و تا حدودی غیرقابل کنترل دارند و آن وابستگی نیمه آسیایی

آن‌ها است که به دقت پنهان شده است. شاید احساس غریزی وابستگی به آسیایی‌ها و نیز رد کردن ناخودآگاه این احساس، تلاش روس‌ها را برای پنهان کردن بلاتکلیفی‌شان جدی‌تر می‌کرد. کمبود اعتماد به نفس و علاقه مفراط آن‌ها به اروپایی خوانده شدن نویسندگان روس را به افراط در تحقیر مرسوم شرقی‌ها وامی‌داشت» (آندری یوا، ۱۳۸۸: ۹۴).

مسافران روس ارتباط روشن و مستقیمی با سیاست‌های امپراتوری داشتند و خود نیز از این رابطه آگاه بودند. در حقیقت بیشتر آن‌ها سیاست‌های روسیه در مورد ایران را نمایندگی می‌کردند و آشکارا به این مسئله افتخار می‌نمودند. حمایت از پادشاهی و ملت روسیه که بیشتر برای آن‌ها مترادف وطن پرستی به شمار می‌آمد به ویژه در میان افسران نظامی روس قوی بود. آن‌ها مأموریت خود را بخشی از رسالت تمدن‌بخشی روسیه در شرق و ایران می‌دانستند. آن‌ها همچنین مأموریت خود را در نبرد علیه بریتانیای کبیر، مهم می‌دانستند. حتی نظامیان، مقامات غیرنظامی و کارشناسانی هم که به جنبش‌های اصلاح‌طلب روسیه گرایش داشتند بلافاصله پس از پشت سر گذاشتن مرزهای روسیه به مدافعان سرسخت سیاست‌های امپراتوری بدل می‌شدند. برای آن‌ها رسالت تمدن‌بخشی امپراتوری برای ساکنان پست و عقب‌مانده شرق از درگیری‌های داخلی، روسیه، بین هواداران تزار و جریان‌های دموکراتیک مهم‌تر بود. این ویژگی سفرنامه‌هایی است که در زمان موردنظر این کتاب نوشته شده است (آندری یوا: ۸۵).

۵-۴- جایگاه آموزه‌های قرآنی در روح تربیت ایرانی

کشتار عظیم ناشی از جنگ جهانی اول در این باور فروغی که تا این زمان بر اهمیت علم تجربی برای رشد و تعالی بشر تأکید فراوان داشت تردید ایجاد می‌کند. او درباره از دست دادن ایمانش به علم در مقاله‌ای با عنوان «مطالعه فلسفی قرآن» می‌نویسد: «روزی غرش توپ‌ها کاخ آمال و آرزوی مرا فروریخت و تصور من دایر بر این که بشر خواهد توانست تنها در پرتو دانش به سر منزل مقصود رهسپار گردد، نقش بر آب شد. اضطرابی که از این راه در روح من روی داد از آنچه در عرصه جهانی واقع گردید شدیدتر شد. هرچه شوق و ذوق داشتم به یک‌باره مبدل به فتور و بدبینی گشت. جراحت درون من که هنوز کاملاً التیام نیافته بود مجدداً باز شد. خود را ظلمت در ظلمت دیدم؛ زیرا نزد خود چنین احساس داشتم که اگر شوق مطلوبی را نداشته باشم ظلمت بر روح من چیره می‌شود و شوق کمال مطلوب را از دست داده بودم و جهان غرقه به خون نیز ظاهراً با به کار بردن محصول همان دانشی که ما آن را منبع حقیقت می‌دانستیم و کمال مطلوب خود را از آن خواسته همه امیدواری خود را در آن قرار داده بودیم در ظلمت فرو می‌رفت. پس بر این شدم که باید در جست‌وجوی حقیقت و نجات، قدم به راه دیگری نهاد و شاید طریق وصول به مقصود همان امری باشد که من به قیاس سادگی اول خود آن را بچگانه فرض کرده نزدیک بود از دست بدهم» (فروغی، ۱۳۳۵: ۱۲۲). او با مطالعه بسیار سرانجام دین را به مراتب مهم‌تر از علم و آزادی که در جوانی به آن‌ها دلبسته بود می‌داند و راه سعادت را در تزکیه و تهذیب نفس می‌بیند؛ زیرا بدین طریق می‌توان پایه‌های معنوی و روحانی برای تمدن بنا نهاد. فروغی می‌نویسد: «مراجعت به آبشخور دیرین، به سرعت صورت گرفت؛ زیرا در باطن، بستگی من با ایمان مذهبی قطع نشده بود... از طرف دیگر ما به نام اسلام تمدن و فرهنگی بسیار وسیع داشتیم که متعلق به خودمان بود و نمی‌توانستیم نسبت به آن بی‌اعتنا باشیم» (فروغی: ۱۲۲). او سپس مدعی می‌شود که آنچه را که عرفا از راه مکاشفه و شهود اکتساب کرده، عالمان علوم تجربی از طریق عقل به آن‌ها دست یافته‌اند (فروغی: ۱۲۳).

فروغی در همین دوران در دارالمعلمین درس تفسیر قرآن را راه‌اندازی می‌کند و بسیاری از روشنفکران مذهبی نسل بعد از او همچون مهندس بازرگان و یدالله سبحانی در این جلسات حضور می‌یابند: مهندس بازرگان در این باره می‌گوید: «در کلاس چهارم متوسطه برای اولین بار با تفسیر قرآن آشنا شدم که ابتکار مرحوم میرزا ابوالحسن خان فروغی، مدیر دارالمعلمین مرکزی و برادر ذکاء الملک بود. چیزی که تازگی داشت و جلب توجه می‌کرد، این بود که مرحوم فروغی، علاوه بر ترجمه و تفسیر ساده قرآن، به تفهیم آیات و اثبات یا ارائه و حقایق آن‌ها، بر مبنای نظریات علمی و تاریخی و اجتماعی می‌پرداخت. منظور آن که ترجمه و توجه به فهم آیات و تفسیرهای روز افزون قرآن در ایران، بازگشت به قرآنی

بود که عامل آن را همچون اندیشه دینی، باید تهاجم و تماس با تمدن و فرهنگ مغرب زمین دانست» (طایران، ۱۴۰۱: ۱۱۶).

او در سال‌های پایانی عمرش درباره تأثیر قرآن بر اعتلای روح تربیت ایرانی و تقویت مبانی فرهنگ و تمدن ایران زمین می‌نویسد: «این فضیلت دوره اسلامی ایران در حیث کمال تمدن ناشی نتواند بود جز از این معنی که دمیده شدن روح ایمانی قرآن و اسلام که دم و نسیم محرک نهضت برای اقوام بدوی و شهری پیر و جوان وحشی و متمدن بوده؛ چون مجدد اصول اولیه اخلاق و روحانیت و مهیج ذوق و عشق و در همان حال بیدارکننده و به حرکت آورنده عقل و فهم است و ضمناً خصایص و مزایای استعداد و روح ملیت قومی دیگر را برای پیوند معنوی با روح تربیت و تمدن کهن و فسرده شده ایرانی همراه می‌آورد ترکیبی از قوای معنوی و تجدیدی روحانی و مقتضی وقت را پیش آورده که کشانیده راه و راننده راهروان به سوی ترکیب‌های دیگر مثل آشنائی با علم و حکمت یونانی گردیده و این نهضت ممتد در معنویات تمدن با وجود تجزیه و ضعف سیاسی مملکت مکمل تربیت و جهات قوام و قیام ملیت ایرانی شده!» (فروغی، ۱۳۹۶: ۷۷۰-۷۶۹).

برخی پژوهشگران ابوالحسن خان فروغی را پدر روشنفکری دینی ایران معرفی کرده‌اند و از تأثیر او بر شکل‌گیری شخصیت چهره‌هایی مانند مهندس مهدی بازرگان، علی شریعتی و یدالله سبحانی سخن گفته‌اند. «رئیس مدرسه دارالمعلمین، ابوالحسن خان فروغی نقش تعیین‌کننده‌ای در طرح زدن به اندیشه بازرگان جوان ایفا نمود. فروغی مردی بود فیلسوف‌منش و مورخ، در عین حال اهل دین و ایمان، هم درس «اکتشافات جغرافیایی» و «فلسفه» می‌داد و هم «تفسیر قرآن» می‌کرد. در یک کلاسش از مکاتب و مسائل جامعه سخن می‌گفت و در کلاس دیگر دانش‌آموزان را متوجه قرآن می‌کرد. بر سر تخته می‌نوشت: «لا یغیر ما بقوم حتی یغیرو ما بانفسهم» (خدا قومی را تغییر ندهد تا آنچه را در ضمیرشان است تغییر دهند). آیه‌ای که بعدها از شعارهای سیاسی بازرگان شد. فروغی گردش طبیعت را به زبان قرآن تفسیر می‌کرد. مثلاً در تأیید آیه نور از تئوری‌های اپتیک^۱ بهره می‌گرفت. می‌گفت برخلاف اعتقاد رایج مسلمانان که مکتب شناخت طبیعت را دهری مسلک می‌دانند باید خدا را در طبیعت جست‌وجو کرد» (برزین، ۱۳۷۸: ۱۶-۱۵). نجم‌آبادی هم در این باره می‌نویسد: «خوب به خاطر دارم، سال‌های ۱۳۰۰ تا ۱۳۰۳ ش، که در دارالمعلمین مرکزی خدمت استاد تلمذ می‌کردم، وی با چه ایمانی به تفسیر قرآن کریم و تطبیق مطالب آن با موازین کنونی می‌کرد. وی با کمال خشوع و خضوع، در پائین کرسی استادی و مرحوم شیخ محمد حسین بیچاره گنابادی، بر بالای کرسی روی صندلی می‌نشست و آن دو نفر به تفسیر قرآن مجید می‌پرداختند. مجلس درس مملو از شاگردان دارالمعلمین (تمام کلاس‌ها) و عده زیادی مستمع آزاد بود. علاقه وی به قرآن کریم چنان بود که دائماً این کتاب آسمانی را همراه داشت و آنی از آن منفک نمی‌گردید» (نجم‌آبادی، ۱۳۷۲: ۶۴-۶۳).

ابوالحسن فروغی درباره علاقه‌اش به مطالعه قرآن می‌نویسد: «اهتمام من در مطالعه خاص قرآن کریم، تنها از نتایج تولد در آئین اسلام و پیروی از عقیده تقلیدی پدری و مادری شمرده نمی‌شود، چه طبع و حال شخصی و زمان و محیط زندگانی من و تربیتی که یافتم و سیره‌ای که به ارث می‌گرفتم، همه با جمود در تقلید و عادت مخالف بود» (طایران، ۱۴۰۱: ۱۱۲).

۵-۵- اهمیت تبادلات فرهنگی با سایر تمدن‌های جهانی

فروغی در عین تأکید بر توجه به معارف قدیمه و خاستگاه تمدنی و فرهنگی ایران باستان از اهمیت تبادلات فرهنگی و کسب معرفت از سایر تمدن‌های جهانی غافل نبوده و این امر را در آرا خود به عنوان یک ویژگی مهم مورد توجه قرار داده است. او با تدوین دقیق یک نظام‌نامه برای تقلید از مغرب‌زمین - که خاستگاه معارف جدیده محسوب می‌شود - تأکید می‌کند: «آیا باید یکباره از حیث صورت و معنی مقلد اروپائیان شویم و به هیچ راه دیگر نرویم؛ هرکس بداند تقلید بی‌تحقیق تا چه اندازه مذموم است، بی‌تأمل خواهد گفت، بر فرض آن که ما اصلاح یا تجدیدی در ادبیات خود لازم بدانیم،

^۱. Optic

باید به تصرف خویش این مقصود را به انجام رسانیم. تقلید اگرچه گاهی ضروری می‌شود و موجب تکمیل یا تحسین هنر می‌گردد، ولی معمولاً شیوه‌ایست مانع برتری و کمال و مایهٔ نقص و فساد است. پس تقلید صرف موجب نقصان است و نظم و نثر و هنرهایی که به قوهٔ ذوق بستگی دارد، وقتی کامل شود که از طبیعت و فطرت شخصی تراوش کند» (طایران، ۱۴۰۱: ۱۰۲-۱۰۱). همچنین در نظرگاهی متفاوت و تأمل‌برانگیز بر اهمیت اتصال و تبادل اندیشهٔ شرق و غرب با محوریت ایران زمین تأکید می‌کند و با قراردادن معارف عالییه در ارتباط با کمال مطلوب معتقد است که تنها با اتکا به معارف عالییه می‌توان کمال مطلوب خود را معین کرد و در اینجا منظور او فراتر از ایران معطوف به ساحت تمدنی و رفع مشکلات تمدن جدید است. راهبرد او برقراری پیوند بین معارف قدیم و معارف جدید است و برای تحقق این مهم بر سابقهٔ علمی و تمدنی ایران تأکید می‌کند: «دستور مرام خود را از سوابق تاریخ و معارف قدیمهٔ خودمان می‌گیرم». راهبرد او «پیوند معارف قدیمه با معارف جدید اروپائی است که نتیجهٔ آن اتصال دو تمدن متفاوت‌الآثار و تصادم دو جنس فکر و جهیدن برق حقیقت باشد این راهبرد خدمت بزرگی به تمدن عالم محسوب خواهد شد و می‌تواند کمال مطلوب ملی ما و مقدمهٔ تمام سعادت‌های منظور گردد. این امر می‌تواند مقدمات تجدید قوه را برای روزی که تمدن مغرب رو به کهنوت می‌گذارد از طریق پیوند با مشرق» فراهم کند (فروغی، ۱۳۰۴ در زائری، ۱۳۹۸: ۳۶). او نشانه‌هایی از این تبادلات فکری نزد علمای مغرب‌زمین را در نوشته‌هایش گزارش می‌دهد: «بعد از چند صد سال سیر و تفحص در حقایق عالییهٔ فلسفهٔ جدید اروپائی دارد به طرز دیگر به مشرب عرفا و حکمای اشرافی و آرا متأخرین ما از جمله مسئله حرکت جوهری می‌رسد» (زائری: ۳۵).

۵-۶- قدرت جذب تمدنی ایران

فروغی یکی دیگر از مؤلفه‌های روح تربیت ایرانی را قدرت جذب تمدن‌های مهاجم در خود می‌داند و در عباراتی مهم بر اهمیت این مقوله برای تداوم حیات آن تأکید می‌کند: «چه در طی تاریخ گذشته دیده‌ایم که همان دشمنان و بیگانگان را معجز روح تمدن و تربیت ایرانی و پس از اسلام روحانیت اسلامی آشنا ساخته و در تکمیل یا تجدید بنای ملیت ما شریک نموده گنبد شاه خداینده کمتر از طاق کسری نمایندهٔ آثار گذشتهٔ ایران نیست و زیج الغ بیکی و هنرهای بایسنقری به همان عنوان دخیل در تشکیل و تکمیل تمدن معنوی ایران است که دارالعلم جندی‌شاپور و مآثر نوشیروانی بوده است. نباید فراموش کرد که جمع‌آوری شاهنامه یعنی بزرگ‌تر بنای تازه کنند و نگاه‌دارندهٔ نام و زبان و ملیت ایرانی پس از پراکندگی کلی به اقدام بایسنقر شاهزاده هنرمند تیموری شده است. بلی مرهم زخم خرابی‌ها و گسیخت‌ها در رشتهٔ وجود این ملت همین پیوستگی‌هاست که به حسن استقبال تازه‌واردان در جمعیت و دم مسیحائی تربیت ملی ظهور می‌باید تا مرده را زنده و کهنه و نو را به قرابت هم‌قدمی در راه شرافت و افتخار با یکدیگر ممزوج و سازندهٔ یک ملت واحد می‌سازد. لہذا اگر در نتیجهٔ شدايد و نوایب گذشته اثری از پراکندگی و سستی نیز در بنای ملیت ما راه‌یافته باشد چارهٔ آن امروز به همان درآمدن در طریق تجدد به معنی حقیقی یعنی به کوشش در ترفیع و ترقی دادن تمدن خاص ایرانی است که از وجهی خلاصهٔ تمدن شرقی و اسلامی به شمار می‌آید» (فروغی، ۱۳۹۶: ۷۸۱-۷۷۹).

۶- نتیجه گیری

این پژوهش با هدف تحلیل این پرسش اساسی سامان یافت که «مبانی و مؤلفه‌هایی پایه‌گذار مفهوم روح تربیت ایرانی در اندیشهٔ ابوالحسن خان فروغی چیست؟» یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که شش دسته مضمون اصلی، استخوان‌بندی فهم فروغی از تربیت ایرانی را تشکیل می‌دهد: ۱. نقش بنیادین ادبیات در تربیت قوای عقلی و روحی، ۲. اعتبار هنر و معماری ایرانی به مثابهٔ تجلی زیبایی‌شناسی و هویت تمدنی، ۳. جایگاه علوم و معارف قدیمه به‌عنوان ذخیرهٔ حکمی و عقلانی ایران، ۴. نقش آموزه‌های قرآنی و معرفت دینی در اعتلای اخلاق فردی و جمعی، ۵. ضرورت تبادلات فرهنگی و گفت‌وگو با سایر تمدن‌های جهان و ۶. قدرت بالای جذب تمدنی ایران در برابر اقوام مهاجم و همسایگان. بر این اساس،

صورت‌بندی مفهوم «روح تربیت ایرانی» نتیجه مستقیم استخراج این مضامین از دل داده‌ها است که خود از متن سخنرانی‌ها و مکتوبات او استخراج شده است.

در زمانه‌ای که جامعه ایران با سلسله اقدامات متعدد و دامنه‌دار رضاشاه پهلوی و روشن‌فکران حامی او دستخوش تحولات ژرف فرهنگی و سیاسی در پوشش تجدد و مفهوم مدرنیته ایرانی بود کوشش ابوالحسن فروغی اجتناب از تقلید صرف و کورکورانه از ارزش‌های مغرب‌زمین و بازشناسایی ارزش‌های تاریخی و فرهنگی ایران خاصه در علوم و دانش‌های عقلی بود. او با جعل مفهوم «روح تربیت ایرانی» و بسط آن در مقالات و سخنرانی‌های متعدد در داخل و خارج کشور تلاش کرد تا در برابر موج فکری ویرانگری که میان ایرانیان و پیشینه تاریخی و مذهبی آنان فاصله‌ای عمیق می‌انداخت ایستادگی نماید و بر اهمیت تکیه بر میراث تاریخی و علمی و ادبی ایران برای حرکت در مسیر توسعه و تجدیدطلبی تأکید می‌کرد. او هم‌زمان با معرفی موارث تمدنی، علمی، دینی و ادبی ایران خطاب به روشن‌فکران و حاکمان ایرانی، تقلید صرف را مذموم و خواستار گفت‌وگوهای تمدنی برای اعتلای روح ایرانی و ارزش‌های بشری بود.

فروغی تربیت ایرانی را فرآیندی چندبعدی می‌دانست که از تعامل عقل، اخلاق، زیبایی، معنویت و تجربه تاریخی شکل می‌گیرد. ادبیات برای او تنها هنر زبانی نبود؛ بلکه ابزاری برای پرورش دقت نظر، حساسیت روحی و توانایی تأمل بود. هنر و معماری ایرانی نماد انسجام روحی، خلاقیت ذوقی و استمرار تاریخی ملت ایران بود. معارف قدیمه، شامل فلسفه، حکمت، علوم ادبی و دینی، سرمایه‌ای معرفت‌شناختی برای مواجهه سنجیده با تجدد محسوب می‌شد. آموزه‌های قرآنی، به‌ویژه در آثار متأخر، راهنمای تکمیل ابعاد معنوی و اخلاقی انسان بود. تبادل فرهنگی با جهان جدید بر پایه هویت ایرانی، راهبردی ضروری برای اعتلای تفکر، تربیت ایرانی و ارتقای سلامت معنوی جامعه بود و قدرت جذب تمدنی نگرانی برای استحاله و نابودی میراث فرهنگی و فکری ایران را کمرنگ می‌کرد.

بر اساس یافته‌ها، منظومه فکری فروغی سه کارکرد اصلی در بازسازی «روح تربیت ایرانی» دارد:

۱. کارکرد احیاء: بازشناسی لایه‌های اصیل تمدنی ایران در ادب، هنر، حکمت و دین؛
۲. کارکرد تعادل‌بخشی: پیوند میان میراث تاریخی و دستاوردهای معرفتی جهان جدید و پرهیز از دوگانه‌سازی سنت/تجدد؛

۳. کارکرد بینافهمی و تمدنی: تأکید بر گفت‌وگو، تبادل و مشارکت ایران در حل مسائل عام بشری بر پایه اعتماد به نفس فرهنگی و ارتقای ارزش‌های معنوی و خویشی جامعه.

فروغی به مصداق تحقق عینی این آموزه‌ها، در طول حدود دو دهه پویش مستمر علمی و فرهنگی در مقام رئیس دارالمعلمین عالی، مدرس نهادهای علمی مهمی چون دارالفنون و دانشگاه تهران و عضو پیوسته فرهنگستان و نماینده دولت ایران در مجامع مختلف علمی و فرهنگی داخل و خارج کشور، تلاش ارزنده‌ای برای بازشناسی و احیای «روح تربیت ایرانی» با تکیه بر مؤلفه‌های فوق داشت. این پیوند میان نظر و عمل، یکی از ویژگی‌های برجسته منظومه فکری فروغی و جایگاه مهم اما ناشناخته آثار او در تاریخ اندیشه تربیتی ایران است.

بازخوانی اندیشه‌های فروغی برای سیاست‌گذاری فرهنگی، تربیتی و معرفتی معاصر ایران راهگشا است. راهبرد تلفیقی او، شامل عقلانیت، اخلاق، زیبایی‌شناسی، دانش تاریخی، معنویت و تعامل جهانی، می‌تواند پایه‌ای برای تولید الگوهای بومی تربیت معنوی و ارتقای سرمایه فرهنگی و خویشی معنوی و سلامت جامعه باشد.

با وجود این، پژوهش با محدودیت‌هایی مواجه بود که عدم دسترسی به برخی از آثار ابوالحسن خان فروغی و سخنرانی‌های او از جمله مواردی بود که قطعاً بر انجام کار به‌ویژه با روش تحلیل مضمون که نیازمند بررسی متون متعدد است تأثیرگذار بود. پژوهش‌های آینده می‌تواند با تمرکز بر تحلیل متن پایه سایر آثار و سخنرانی‌ها، مقایسه تطبیقی با دیگر متفکران عصر مشروطه و پهلوی و کاربرد عملی ایده «روح تربیت ایرانی» و «خویشی معنوی»، تصویری جامع‌تر و کاربردی‌تر از جایگاه فروغی در تاریخ اندیشه‌ورزی در دوران معاصر ایران ارائه دهد.

۷- تضاد منافع

هیچ‌گونه تعارض منافع توسط نویسندگان بیان نشده است.

۹- منابع

- افشین وفاپی، محمد و فیروزبخش، احسان (۱۴۰۳) خاطرات محمدعلی فروغی به همراه یادداشت‌های روزانه از سال‌های ۱۲۹۳ تا ۱۳۲۰. تهران. انتشارات سخن
- آندری یوا، النا (۱۳۸۸). روسیه و ایران در بازی بزرگ (سفرنامه‌ها و شرق‌گرایی). ترجمه الهه کولائی و محمدکاظم شجاعی. تهران. مؤسسه انتشارات دانشگاه تهران
- زائری، فاسم (۱۳۹۸) اقتراح تعلیم ابتدایی یا تعلیم عالی. تهران. پژوهشکده مطالعات فرهنگی و اجتماعی
- طایران، علیرضا (۱۴۰۱). تحقیقی درباره آراء و عقاید ابوالحسن فروغی. پژوهش در تاریخ. ۱۲ (۳۳). صص ۴۷-۶۶. https://pdsj.ut.ac.ir/article_97236.html
- طایران، علیرضا (۱۴۰۱). زندگی، آثار و اندیشه‌های سیاسی و اجتماعی ابوالحسن فروغی. پایان‌نامه کارشناسی‌ارشد. گروه تاریخ. دانشکده ادبیات و علوم انسانی. دانشگاه تهران
- عابدی جعفری، حسن، تسلیمی، محمد سعید، فقیهی، ابوالحسن و شیخ‌زاده، محمد (۱۳۹۰). تحلیل مضمون و شبکه مضامین: روشی ساده و کارآمد برای تبیین الگوهای موجود در داده‌های کیفی. اندیشه مدیریت راهبردی. سال پنجم. شماره ۲. صص ۱۹۸-۱۵۱. <https://doi.org/10.30497/smt.2011.163>
- فروغی، ابوالحسن (۱۳۰۰) علوم قدیمه و جدید. فروغ تربیت. تهران. شماره ۱. صص ۱۷-۱۰
- فروغی، ابوالحسن (۱۳۳۵) مطالعه فلسفی قرآن. مجله مردم شناسی. شماره ۳. صص ۱۲۷-۱۱۹
- فروغی، ابوالحسن (۱۳۹۶) علم و آزادی، مجموعه مقالات میرزا ابوالحسن خان فروغی. به کوشش عباس قدیمی قیداری و علی‌اصغر چاهیان بروجنی. تهران. نشر علم (نسخه الکترونیکی PUB سایت طاچه)
- کمالی، یحیی (۱۳۹۷). روش شناسی تحلیل مضمون و کاربرد آن در مطالعات سیاستگذاری عمومی. سیاستگذاری عمومی. دوره ۴. شماره ۲. صص ۲۰۸-۱۸۹. <https://doi.org/10.22059/ppolicy.2018.67875>
- محمدپور، احمد (۱۳۹۰). روش تحقیق کیفی ضد روش. جلد ۲. تهران. جامعه شناسان
- نجم‌آبادی، محمود (۱۳۷۲) دیدارها و یادگارها: میرزا ابوالحسن خان فروغی. مجله آینده. ۱۹ (۳-۱). صص ۶۸-

۵۸

References

- Abedi Jafari, Hassan, Taslimi, Mohammad Saeed, Faghihi, Abolhassan and Sheikhzadeh, Mohammad (2011). Theme and theme network analysis: A simple and efficient method for explaining patterns in qualitative data. Strategic Management Thought. Year 5. Issue 2. pp. 198-151. <https://doi.org/10.30497/smt.2011.163> [In Persian]
- Afshin Vafaei, Mohammad and Firuzbakhsh, Ehsan (2024) Memoirs of Mohammad Ali Foroughi with daily notes from 1293 to 1320. Tehran. Sokhan Publications. [In Persian]
- Andreyeva, Elena (2009). Russia and Iran in the Great Game (Travelogues and Orientalism). Translated by Elaheh Kolaei and Mohammad Kazem Shojaei. Tehran. Tehran University Press. [In Persian]
- Foroughi, Abolhasan (2017) Science and Freedom, a collection of articles by Mirza Abolhasan Khan Foroughi. Edited by Abbas Gadimi Qaidari and Ali Asghar Chahian Borujeni. Tehran. Alam Publishing House (electronic version PUB, Taqcheh website) [In Persian]

- Foroughi, Abolhassan (1911) Ancient and Modern Sciences. Forough Tarbiat. Tehran. Issue 1. pp. 10-17. **[In Persian]**
- Foroughi, Abolhassan (1956) Philosophical Study of the Quran. Journal of Anthropology. Issue 3. pp. 119-127. **[In Persian]**
- Kamali, Yahya (2018). Methodology of Content Analysis and Its Application in Public Policy Studies. Public Policy. Volume 4. Issue 2. pp. 189-208. <https://doi.org/10.22059/ppolicy.2018.67875> **[In Persian]**
- Mohammadpour, Ahmad (2011). Qualitative Research Methodology and Counter-Methodology. Volume 2. Tehran. Sociologists. **[In Persian]**
- Najmabadi, Mahmoud (1993) Visits and Memories: Mirza Abolhassan Khan Foroughi. Ayandeh Magazine. 19(3-1). pp. 58-68. **[In Persian]**
- Tayran, Alireza (2022). A study on the opinions and beliefs of Abolhasan Foroughi. Research in History. 12(33). pp. 47-66. https://pdtsj.ut.ac.ir/article_97236.html **[In Persian]**
- Tayran, Alireza (2022). The life, works and political and social thoughts of Abolhasan Foroughi. Master's thesis. Department of History. Faculty of Literature and Humanities. University of Tehran. **[In Persian]**
- Zaeri, Ghasem (2019) Proposal of primary education or higher education. Tehran. Institute of Cultural and Social Studies. **[In Persian]**